

יצחק צוקרמן

ימי ספטמבר 1942

כבר נכנס ספטמבר, והימים יבשים, חמים ושטופי שמש. מאז יצא ה"איינזאץ-קומאנדו"¹ בסוף אוגוסט, לזמן קצר מווארשה, נתמעתה במיקצת הסכנה שביציאת לרחוב, אף כי גם עתה היו הגרמנים עוקרים מפעם לפעם במעורייפתע מאות יהודים מן השופים ומובילים אותם לאומשלג-פלאק.² ו"אנדארטים היו מופיעים פתאום בריקשות או במוניות וממיתים יהודים שמזדמנים להם באקראי. כלתה רגל מן הרחוב, שממו הרחובות. מאתיים אלף יהודים כבר לוקחו למוות, והיתה רווחה בניטו, רווחת-אימים. הנזתרים בחיים עדיין תפרו מדים גרמניים בשופים, נחבאו בעליות בתים, באו בחורים, מצפים בחרדה ליום מחר. האם כבר בא הקץ לאקציה? ב"אומשלג-פלאק", בבנין הגדול אשר בסטאבסקה, בחצר המוקפת חומה, מכונסים היו כמה אלפים יהודים. זה כמה ימים לא יצאו רכבות מן האומשלג; עתה הוקד דמן של ערייה השדה הסמוכות. ה"איינזאץ-קומאנדו" הכרית את ישובי היהודים שבקו אוטוהצק.

לעת ערב בשוב הפועלים ממקומות עבודתם שמחזק לגיטו, היו יהודים מגיחים ממקומות נחבואם ומן השופים, ונבללים בקהל הבאים. החורים היו מביאים עממם, לפעמים, מן העבר תארי לחם או תפוחי-אדמה ומזכרים אותם במחירים מופקעים. מחיר החיים ירד; דמי הלחם עלו פי עשרים.

בקבוצת פועלים אחת הצליחו פרומקה ואריה וילנר להבריח בשלהי אוגוסט, לראשונה, את חמשת האקדחים ושמונת הרימונים לגיטו. בטור הפועלים הארוך צעדו הנשים בראש, ואריה ראה ברוב הרדה כיצד זקיף-המישמר תוחב ידו לתוך סל תפוחי-האדמה של פרומקה וחותר אל תחתיתו. פישפש, ואת הרימונים לא מצא.

רבה היתה שמחתנו. זה חמישה שבועות היתה משתוללת פעולת ההשמדה בגיטו. זה חודש ימים קיים האירגון היהודי הלוחם, ועדיין הלום הוא לראות גרמנים הרונים בדינו. ערב אחד העלינו באש בתי יהודים שנתרוקנו מיושביהם — הצתתם תצריכה בנזק, נפט, או סחבות. באקדח היחיד, הקלוקל, שבידינו נורה שארינסקי. בסכינים ארבו חברים לשקללינג. ואימתי נצא לקרב על הגרמנים? יום-יום לוקחו יהודים למוות, והבחורים הצעירים רבצו במחבואיהם, רבצו כזקנים וכל רחש מחרידם. בושים וגכלמים ראו באזלת-ידם. עתה חי החלום לממש. לא רב הוא, אומנם, הנשק, אך כבר בדינו לירות, עד שיישמע ההד ברחובות השוממים, בעליות-הגג, ואולי אף יבקיע מעבר לחומה. יהודים לא ילכו לסבה!

למחרת נודקנו למעון החדש של „השומר הצעיר“, ברחוב מילה 63. הבית היה בגוש המגורים של „א.ב.וו.“³ החברה הגרמנית שקיבלה לרשותה את בית-החרושת למרצפות-עץ של האחים לנדאו. שנים לפני המלחמה, עבדו חברי קיבוץ גרזנוב בבית-חרושת זה, ונהנו מיחסם האנושי של שני האחים. גם עכשיו שמר הצעיר שביניהם, המהנדס אלכסנדר לאנדאו, אמונים לתנועה התלווית. ב„אוסטרדיטשקה באוקר“, אשר ברחוב „גנשה“, החביאו את עובדי ארכיון-הגישו שבמחתרת, שנותרו בחיים, עסקני-ציבור וכן קבוצה גדולה של „שומרים“. בימים ההם, שבתם נתפוררה כל האקטיבה הציבורית של הגישו, חלק ניספו וחלק נתבאו, היה אלכסנדר לאנדאו מסור בלב ונפש לעניין האירגון היהודי הלוחם, וללא חשש היינו מביאים אותו בסודת של המחתרת.

עכשיו ישב בראש השולחן, ועל השולחן הערוך היה י"ש. סארדינים שווייצאריים ולחם. קבוצה קטנה היינו מסובים שם, הנהגת האירגון היהודי הלוחם שהוקם בימי הדמים. פרוסקה, ענוגה, חיוורת-פנים, סיפרה על עבודתה בצד הארי, סיפרת במתינות ותוך כדי כך עישנה בעצבנות. היתה שואפת עשן, ומשליכה את הסיגרית בטרם תכלה אותה, חוזרת ומדליקה שנייה.

הקבוצה שכבד הארי פעלה בתנאים קשים לאין שיעור. רק טוסייה הצליחה להסתדר בדירה פרטית ברוכצ' צ'רניאקוב. כל השאר היו לנים עם קבוצתנו החקלאית שבחוות צ'רניאקוב. הווה זו, חשיבותה מרובה היתה לאין ערוך. בלילות, לאחר יום של התרוצצות ועבודה עצבנית רבת-מאמצים, לאחר יום של התרגונו ופחדים, היו שליחנו מתגנבים בלילות בדרכי עקשין לתוך החווה, אל הבית הקטן, העומד מן הצד, בו התגוררה קבוצתנו. כאור היום, בעוד החווה ישנה, היו חוזרים וחומקים לרחובות האריים, משחרים לעזרת מפלגת „ס.פ.א.“ תצעירת לימים, מבקשים לשווא קשר עם „ו.ו.ו.“⁴ (ג.ק.)⁵, או נפגשים עם סוכריי-נשק פולנים פרטיים. הקבוצה עצמה, שגדלה בימי פעולת-החיסול בגישו, מאחר שהעברנו לשם בהסכמתו החשאית של בעל-החווה הפולני ואטווארניצקי, עשרות החברים מתרן-לניה — סכנה ריחפה עליה. הגרמנים חיסלו בימים ההם את מקומות-העבודה שמחוץ לגישו, ולא אחת הוליכו מיד את הפועלים אל ה„אומשל-אג-פלאץ“. אומנם, בעל-החווה, ביקש להרגיע את החברים, שלא יאונה להם כל רע, ובחשאי נתחייב לפני לאה פרלשטיין, שהוקירה מאוד, כי לכשיאמרו הגרמנים להסמיר את יהודי החווה, יקדים ויודיעה, כדי שיוכלו להתפור ולהיחבא בשדות רחבי-הידיים, אולם מרדכי טננבוים לא סמך על הבטחת הפריץ ובצינעה, בעזרת זכריה ארדשטיין, שקד על הגנת צ'רניאקוב. רכשו מיד מבריחי-נשק כמה רימונים ואקדחים, והעמידו מישמרות יומם ולילה.

אולם מסירות-הנפש של החברים בצד הארי לא נתנה אלא פרי מועט. כל פגיותיים אל „ו.ו.ו.“ לא היו זוכות אלא לתשובות שליליות. פעמים היו משיבים, שאין להם נשק, ופעמים שאין להם אימון כי אכן יתגוננו יהודים. כן לא הועילה ההתערבות של אינקה אדאמוביץ' וחבריה, ראשי הצופים הפולנים לפני המלחמה, שהיו עכשיו מפעילי המחתרת הפולנית. הגישו שתת דם. רק ב„מפלגת הפועלים הפולנית“, תצעירה ועדיין בלתי-מפותחת כראוי,

מצאנו יד יד נאמן. בכוח קשריה יכולנו לרכוש לנו בכסף את מעט הנשק. את המגע עם „פ.פ.ר.“ קיים אריה והוא אסיר-החקירה להבנת החברים הפולנים. אכן, מועט היה הנשק שבידיהם, ואירגונם רופף. אבל הם האמינו, כמונו, שגישו מזוין מסוגל לעמוד על נפשו, ועוררו את הציבור הפולני להבנה אנושית, לעזרת-אחים. פרומקה ואריה חזרו לצד הארי, מצווים לא לחוס על כסף ועמל, ובלבד להגדיל את אוצר הנשק הדל שלנו.

ישיבות מפקדת ה„איי.ל.“ היו נערכות בדן'לנה³⁴. כל הבתים הסמוכים, בדן'לנה מזה ופאוויה מזה — כבר שוממים היו, מנשלים טיושבתם; לפיכך לא העלו הגרמנים בדעתם שכסמיכות לפאוויאק³⁵ נמצאים יהודים חיים. את הקשר היינו מקיימים דרך פירצה בגדר האחורית, שהוליכה לאחד הבתים בפאוויה, ומשם היינו מתגנבים וחומקים דרך הרחובות הקשמימים למילת או לגנשק, אל חשופ של לאנדאו. בלילות היינו שומעים טירטור מקלעים: הגרמנים מוציאים להורג אסירים מפאוויה. שכובים בגוזזות הצופה לדן'לנה, שכל היום כולו מסוכנת היתה בשמיכות, יכולנו להשקיף על פני הרחוב, על פני הפאוויאק, וכל אימת שנשקפה סכנה — להודיע לחברים.

ארבעה היינו מתכנסים לישיבות: יוסף קאפלאן, שמואל ברסלאב, צביה ואגי. מרכזי טנגזיים כבר היה בזמן ההוא בצד הארי.

אשר לתוכנית הפעולה היינו כולנו תמימים-דעים: אם אך יחדשו הגרמנים את האקציה נצא לקרב. נתכוונו להתקיף את הגרמנים ומשרתיהם בבואם ממפקדתם אשר בדן'לנה³⁶. כן הודיע לנו גם מרכזי טנגזיים שהוא יהיה נכון לבצע פעולת-קרב בצד הארי על-ידי קבוצת חברים שהזתם ארית. חילוקי-דעות נתגלו עם בירור פרטי התוכנית. ההצעה למצוא בתים מתאימים משני עברי סמוצ'ה, כמקומות-מארב, מהם יוכלו אנשינו להטיל רימונים בגרמנים, וכן ליצור קשר בין הבתים ולפרוץ פרצות לנסיגה — עוררה התנגדותו של שמואל. הוא באחת: נצא לרחוב, לקרב פנים-אל-פנים עם הגרמנים.

אף הוא, ככולנו, כאב את עלבון ההליכה הצייתנית לטבת. איכזבהו המוני היהודים שניפתו להאמין לגרמנים וחובלו בלא להתנגד, ולו אך התנגדות סבילה. יום אחד, בסוף יולי, תיכף לייסוד האירגון היהודי הלוחם, יצא עם קבוצת חברים לגאלוקר להדביק על הקירות את כרוזינו: „טן-בלינקה משמעה מוות, התנגדו לגירושכם מווארשה!“ או: „יהודים! התביאו נשיכם וילדיכם, התנגדו לרוצחים!“ החברים, שהתפזרו זוגות-זוגות ברחוב, הותקפו על-ידי היהודים שתלשו מיד את הכרוזים מעל הקירות, וגורשו מן הרחוב. סבורים היו היהודים, כי מעשה-פרובוקציה הוא מצד הנסטאפ: אם יפרו פקודותיה ולא יתייצבו לפי הוראותיה, עתיד ה„מ.ס.“, שעד כאן לא היה אלא מבצע על הגירוש, להתערב ולהפוך את הגישו לגיא-הריגה. גרעשים, נסוגו החברים מן הרחובות. שמואל נכזבה תוחלתו לעורר את היהודים למעשה-התנגדות. המפלגות נתפוררו. חבריהן, חלקם הוצאו להורג, והגותרים נתרסקו על ת„שופים“, ביקשו אחיות, איש-איש בפינתו. תנועות-גוער נתפרקו. מי שיכול לחמוק מן הגישו, נמלט לערים אחרות אשר המוות עדיין לא פרץ באכזריות כזאת בשעריהן.

ושמואל עדיין עמד בתוקף על שלו. סבור היה, שרק אם נצא לרחוב וניפול בקרב גלוי, גרים כבודנו המושפל. יוסף ניסה כסונו להתחזק עימו אך ללא תועיל. הסברנו עמדתנו, והיא, שקבוצה לחמית, ואפילו מצומצמת במיניין אנשיה ובנייתה, מסוגלת להמם בטיבצפ"אפתעה פארטיואני את הגרמנים, לזרוע בקירבם מוות, ובהימנעה ככל האפשר מקרב גלוי, להביא לידי כך, שאף הם יפחדו מפני צילם שלהם. לאחר זמן, ביאנואר, ננקטו שתי השיטות והנסיון הטראני אישר אישור ללא עירעור את זו שנקבעה לשיטת האירגון היתודי הלחם. כיוון שתלחיטה מתוך הבתים הצריכה יתר הכנה, ביקשנו את הקטע המתאים ביותר לכך בסמוצ'ה, ודחינו לפי שעה את בירור השאלה, כיצד נילחם לבסוף, עם חידוש הגירוש.

בשלהי אוגוסט בא אלינו לדללנה י, מפעילית של תנועת-נוער חלוצית. רצון היה כולו, עקב האסון שקרה. חברתו לוקתה ב"אומשלג" ונשלחה בו ביום לטרבלינקה. כשהור עם קבוצתו מן העבודה, לא מצאה עוד, לשווא פיור כסף, שילם ביד רחבה לשוטרים היהודים, לשווא חירף נפשו וחזר ל"אומשלג" פלאץ". את חנה לא מצא עוד שם. בא איפוא אלינו. חבריו כבר עקרו מווארשה. הם חמקו מן הגיטו וטמו פניהם לקלץ, לצ'נסטוכוב. אחרים הצליחו להברית את גבול-הרייך החדש ולהגיע לקבדין ולסוסטוביץ. כיוון שהנה איננה, ובדד נותר מכל חבריו לתנועה — אמר לנו י. — טוב אין לו דבר שיחא אחראי לו כאן, והוא נמך לקבל עליו משימות מסוכנות ביותר, ככל אשר בחליט. בימים ההם אירגנו שתי קבוצות-פארטיואנים. אחת בסביבת קזריץ', והשנייה ליד הרוקשוב. הראשונה, קטנה יותר, שלחנו, בשיתוף עם "השומר הצעיר", לקזריץ'. הקבוצה הגדולה התרכזה בקרקוביץ', בה נאחזה עוד קודם לכן במנסרה שבמקום קוטנה של חברי "דרור". קבוצה זו כבר מנתה למעלה מ-40 חברים, ואנו צפינו למגע עם פ.פ.ר. בסביבת ההיא. כמה פעמים המתינה תדקה פולמן, במקום מסוים בבית, לקשר הפולני, שנצטווה על-ידי התבונה הראשית של פ.פ.ר. בווארשה לסייע לקבוצתנו בפסיעותיה הראשונות בשטח הבלתי-מוכר ובאורח-החדש החדש והור לנו, לשווא חיכתה. הקשר לא בא.

בווארשה היו עימנו אנשים מרובים מדי. אילו נצטרכנו, היתה צרינאקוב יכולה להמציא לנו עשרות חברים מוכנים לפעולה, קלות-דעת היתה זו לקיים בימים אלה בווארשה מחנה גדול, צמא למאבק, ולהפקירו לסכנות, האורבות בגיטו המושמד. הקבוצה היוצאת צויידה בתעודות-מעבר מזוייפות שסיפק לנו מזויף-תעודות ותיק על-ידי יוסף קאפלאן. באחרון באוגוסט, או באחד בספטמבר, יצאה הקבוצה מן הגיטו. על חבריה נימנו גדליה גרשוני המוכיר של דל'לנה, בן-משפחה לגריגורי גרשוני המפורסם, בחור אינטליגנטי, שנתמך ביסורים, מאנק ריינגוויץ, פעיל בנוער, שניהל בדל'לנה את מיטבת-העזרה, יצחק נאשיצה הגועז, כץ, ותלמיד הגימנאסיה החשאית "דרור" רות שקלאר, דינה לוויין, בתו של ליור לוויין, ומאנק שטנגל. בסך-הכל היו 20 חברים בקבוצה. אליה נצטרף גם י. בבוקר יצאה הקבוצה עם "פלאצובקה" מן הגיטו, והאמן האמנו, כי יצליחו לפתח, בשיתוף החברים הנמצאים בקרקוביץ', פעולת-פארטיואנים נרחבת מדרום ללובלין.

היה הדבר ב־3 בספטמבר, לפני־הצהרים. זה עתה סיימתי שיחתי עם הנוך גוטמאן, שהיה אורב לשקרלינג, קצין המיטרה היהודית, השליט האכזרי הממונה מטעם הגרמנים על ה„אוישלאג־פלאץ“; והנה פרץ שמואל לחדר ומסר שסמוד לבואו לדלגלה נעצרה מכונית־גסטאפו לפני בית־החרושת של לאנדאו ולקחה עימה את יוסף קאפלאן, לפאוויאק, כפי הנראה.

אחר מכן נודעו לנו פרטי המעשה. אנשי־הגסטאפו יצאו מן המכונית ונכנסו למשרד בית־החרושת. הפועלים, שנמצאו בדרך־מקרה ברחוב, ראו שחץ מן התג נשאר יושב במכונית אדם מצטנף במעילו. תחילה לא נתנו דעתנו לתעלומת האלמוני שבמכונית. רק לאחר זמן נתחזר, כי בו צפון היה סוד המאורעות הטראגיים, שנתחוללו בווארשה, באחת התחנות שלפני לובלין ובמנסרת (רקוביץ). הגרמנים דרשו את רשימות פועלי בית־החרושת. לאנדאו ראה את אנשי־גסטאפו אלה כראות ועדה רגילה, הפוקדת מזמן לזמן את ה„שופים“, כדי לבדוק אם אין מסתתרים בהם יהודים שאינם עובדים. משתגיעו לשטן של יוסף קאפלאן, שאלו היכן הוא עובד. יוסף לא היה אותה שעה במקום, אלא בגוש־המגורים אשר במילח 63. לאנדאו הסביר להם, שיוסף הוא מעובדי המשרד, וכיוון שתפקידו הוא לקיים מגע עם משרד־העבודה לסידור העניינים המורמאליים של המיפעל, הריהו נמצא לרוב מחוץ למקום. בשעת זו הריהו בוודאי במשרד־העבודה. הגרמנים השיבו, שיש בדעתם לבדוק את כרטיס־העבודה, וטובת המועסקים מחייבת שיוסף יבוא מיד. שלה לאנדאו שלח אל גוש־המגורים. יוסף אסף, ללא כל חשד, את המיסמכים ובא, ומיד אסרוהו הגרמנים ולקחוהו עימם במכונית.

נועצנו מה לעשות. ראשית־כל יש לברר, היכן נמצא יוסף קאפלאן, בפאוויאק או בסדרות שוכה, מקום מושבה של הגסטאפו. כן יש להיודע מה אשמת תולים הגרמנים ביוסף, אם ראו צורך לאסרו ולייחדו מכלל האלפים, המוכחדים והצפויים לכליון.

בזמן ההוא עדיין חבוש היה בפאוויאק שלמה אנטין, חבר „הנוער הציוני“ בוויילנה, שנפל בידי הגרמנים, בהבריו את גבול־הרייך ל„גֶרֶאֶל־גֶוֶרְנֶמֶאנֶט“. מרדכי אורבאך, מהנהגת „הנוער הציוני“ בווארשה, קיים קשרים עם סקירי גסטאפו וסותרים משוחדים, שהיו סוחטים ממנו כסף בלי הרף, בהבטיחם לו שישתדלו, ויהי מה לשחרר את אנטין. החלטנו איפוא לבצל את קשריו של אורבאך, כדי לברר מה היה בסופו של יוסף. שמואל יצא לבקש את מרדכי. עלי היטל להיפגש עם יצחק גיקרמאן ולהבטיח את האמצעים לכיסוי ההוצאות הכרוכות בדבר.

גיקרמאן היה מאנשי סודנו. קפדן ומפוכח היה האיש. מצויין בחוש לעמוד על כל מעשה חיובי ולהעריך את הכוחות החיוניים הצפונים בגיטו. אומנם לא הייתה בו אותה מידה של דויד גוזיק, חברו לעבודה ב„גֶוֶרְנֶמֶאנֶט“, שהרגיש היה מכוון את עבודתו, שעה שגיקרמאן היה בעל שכל אגנאליטי צלול. הוא לא היה ציוני, אך תמך בכל מאודו בתנועת החלוצית. בימים החמורים ביותר, ימי רעב ומגפת טיפוס, לא התעלם מצרכים רוחניים ולא חסך טורה וכסף לתמיכה ב„ארכיון עונג“.

שבת", ב"ידיעה קולטור-ארגאניזאציע", בסמינארים החלוציים. בראשית 1942, משהחלו מגיעות לוארשה בשורות-התנועה על השמדת היהודים בוויילנה והווארשנא, גימנה על הראשונים והמעטים שהבינו מה צפוי לנו, והבטיח עזרתו בהקמת כוח יהודי לוחם. גם עכשיו שקד ככל האפשר על הקשר צימנו. כמזנו, נרעש אף הוא, לשמע האסון שבא על האירגון היהודי הלוחם, הרד לימים והרופף עדיין, בראשית נפתוליו. הוא הכיר את יוסף וכיכדו. מיד הבטיח עזרתו, אף כי ה"גיינט" לא עוד קיים היה, וגיוס סכומי-כסף ניכרים לא היה בימים ההם מן המלאכות הקלות.

כשהורנו מדן-לנה, היכינו לבואו של שמואל, אך הוא לא בא. לא בא עוד לעולם. שליח הביא לנו את הבשורה האיומה: כשיצא מדירתו, לקח עימו שמואל באין-רואה סכין-קפיצים, הסמינו בכיסו ויצא להיפגש עם אורבאך. נפגשו בקרן גנשה-סמוך. הרחוב היה ריק מאדם. פתאום הבחינו במונית מתקרבת. מיד נסוגו לשער אחד הבתים, אך איחרו את המועד. הגרמנים השגיחו בהם, נטו אל חשער ותפסו. באקדחים שלופים הכריחו להרים ידיהם. מרדכי, שבידיו לא מצאו כלום, הוכה מכות-רצח. מכיסו של שמואל הוציאו את הסכין והרגוהו בו במקום. אחר-כך ציוו על אנשי פינקרט¹ להעביר את גופתו לבית-העלמין. היתה זו הבשורה המרה השנייה ביום ה-3 בספטמבר.

תחילה סבורים היינו, כי יש שייכות בין מיתתו של שמואל לבין מאסרו של יוסף. על כל פנים, עקבות מפורשים תולכו אל גוש-הסגורים אשר במילה 63, ושם, בדירת הקומה העליונה, מאחורי קיר, טמון היה אוצר-הנשק הקטן של האירגון היהודי הלוחם, שנרכש ברוב יגיעה. הכרח היה להציל את הנשק להתגוננה אחרונה. פקדנו, איפוא, שמיד לכשיעריב היום, בשעה שהפועלים חוזרים מן הצד הארי והרחובות מתמלאים רחש תנועה, נעביר לנ'לנה 34, לאי המאויים שלנו, את הנשק ואת הראדיו החשאי. לפי שעה יגענו באחד המרתפים בדן-לנה, הפכנו שם ערימות-פחם והתקנו מחבוא ארעי לאוצרנו. עם שקיעת החמה הושלם המתבוא. בשעה היעודה הביא אחד החברים את הראדיו, צורר בשק. חשוב היה לנו הראדיו, אך חשובים ממנו — הרימונים והאקדחים.

שאלתי חבר, מפני מה לא הובא עדיין הנשק. לא הובא? — חמה הבחור. לפניו יצאה רגינקא שניידרמאן ועימה הנשק מוטמן בסל הפוחר-אדמה.

נדהמנו למשמע דבריו. מה אותה לרגינקא? ברחוב שררה דומיה. עברנו ברחובות, שבהם היתה צריכה לעבור גם רגינקא. כל דבר לא עורר חשד. פרעלים נשאו תרמילים על שיקמם וחזרו, קדורנים, לבתים חריבים, וזרם, בהם לא עוד ימתינו להם נשיתם ואף לא ילדיהם. כל אחד כבר שכל בני משפחתו, ואף הוא עצמו צפוי לאכדון. נער, שנשאר בחיים בדרך נס, מוכר בתיבת-עץ עוגות עשויות קמח, סאכארין ועסיס ומברך את הקונה בנעימה של אדישות: „גו, ודאי גיפגש למחרת ב,שיכט" על האיציטבה"... „שיכט" — בית-חרושת נודע לסכון בסולין, ובגישו כבר מהלכת היתה שמועה, שהגרמנים מייצרים סבון מגופת היהודים. שאלנו את העוברים-ישיבים בסמוך, אם ראו גרמנים ברחוב. לא ראו. כצללים

נעו האנשים ברחובות. רק אחד, יהודי באי"שנים, הבחין בהם. עומד היה בשער, והנה קסצו שני ז'אנדארמים מן הריקשה שהסיעה אותם ועצרו נערה שחרחרת חניגית, שגשאה סל בידה. הם בדקו כיסיה, סלה ונתנו קולם כצהלה. הם לא היכו, אלא ייחדו לה מקום בריקשה כיניהם ולקחות עימם.

ורד לילה מאוים, ליל-פחדים טרוף-שינה. רוח טילטלה חריסיהם של בתים שוממים. בפאזיאק קיפחו מקלעים חיי אדם. בידיים ריקות, גואשים עד דמא, המקנו, ככל ישראל, לבוקר ולתליין. והוא בא.

שבע ימים נמשכה המערכה האחרונה של האקציה, איומה ומזוועת מכל הנסיונות שנתנסו בהם יהודי וארשה עד כאן. מ' 6 עד 13 בספטמבר נמשכה והיא נודעת בספרות השואה בשם „קלחת מילה“. עם סיום הפעולה, ב' 11 בספטמבר הוצאו ונמסרו לידי ה„אורדנונגס דינסט“, שהעבירה אותם ל„אומשלאג“, שם אל נכון, חיסלו הגרמנים את האסירים היהודים בפאזיאק. קבוצות קבוצות הושלכו עם כל עדת היהודים לתוך קרונות התומים והובלו למוות. מעטים הצליחו להימלט. באחת הקבוצות, המוצאות, היה גם יוסף קאפלאן, ולידו צעד, לתמרון השוטרים היהודים, אנשי-האמונים שלנו, י. שלושה היו ששירתו באמונה את ענייננו ועמדו לחלוטין לרשותנו: ג'וזבסקי, לוקסמבורג ואנגלמאן. עתה באה לידיהם שעת-כושד להציל את שני האסירים. אך הגרמנים הפרידו את יוסף וי. מכל מחנה האסירים, הכניסום לשער אחד הבתים בד'לנה והמיתום בירייה, ועל השוטרים ציוו לסלק את הגופות מן החצר. בו ביום נודע לנו דבר מותם. עתה עלת בדעתנו, שאותו האיש המכורבל במעיל, שישב במכונית-הגסטאפו, לא היה אלא י. לפני שהועברו הגופות לבית-העלמין ונקברו, לפי הוראת השוטרים, במיגרש-הספורט „סקרא“, הסמוך לבית-העולם של גנשה, הוציאו אנשי סודנו מכיסי המתים לוח קטן וכמה פיסות-נייר כתובות. מן הרשימות הללו נודע לנו שאירע אסון לקבוצה שנשלחה בשעתה לִנְרֶקְוִיץ. כמה ימים לאחר-מכן חזר, פצוע, לגיטו מאנִיק שֶקֶנְגֶל הצעיר והתמונה הטראגית קמה לנגד עינינו.

הלוח שמצאנו היה שייד לי. בראשי-פרקים רשם בו בעברית פרטי הנסיעה, מאורע מאורע ותאריכו ושעתו. קרוב לוודאי שרשם את הדברים בעת שכתו בפאזיאק. ברכבת, לא הרחק מלובלין, גילו סוכני-גסטאפו, את אנשי הקבוצה. רוב חבריה נורו בו במקום. משום מה נשאר הוא בחיים? משום — כך רשם — שבחורה אחת הצביעה עליו כעל ראש החבורה. ולא כן. האחראים לקבוצה היו גרשוני ומאנִיק ריינגוויץ, והם שהוצאו לחורג. אחר-כך הובא לִנְרֶקְוִיץ. הגרמנים הקיפו את המנסרה, העמידו את כל העובדים כשורה, בחרו מתוכם את חבריו ורצחום. רק מתי-מיספר ניצלו, ובכללם שאול דאבוכנה, שחמק מידיהם ונמלט להרופשוב ומאנִיק שֶקֶנְגֶל שחזר לווארשה. לאחר ההריגה הובא י. לווארשה. כיצד גילתה הגסטאפו את כתובתו של יוסף — על כך לא השיב הלוח והיה הדבר לחידה. ודאי תהה יוסף על מקור הבגידה ומי הוא שהסגירו? אילו האשים את י. היה דן אותו דין חמור ונחג עמו כנהוג בבוגד, שהביא כלית על שישים לוחמים ועליו. שניהם יטבו בתא אחד ולא זו בלבד שהיו משיחים בינם

לבין עצמם, אלא גם משחקים ב"מלים" מאותיות שס'עצם עברי היו מצרפים שמות-עצם חדשים, שנרשמו על דפי הלוח באותיות ועירות, בכתב-יד של שניהם. כלום היה יוסף משחק לנוכח המוות עם האיש אשר בגד בו? מה דברים היו בפי י. ? כיצד הסביר את נפילת עשרות החברים, מה אמת ידע ולא ידענה — לא נתחוויר לנו. תעלומה היא שלא תיפתר לעולם.

ב-12 בספטמבר הודיעונו אנשי שלומנו ב"אורדנונס-דינסט" שפעולת-הגירוש נסתיימה (למחרת נתאשר הדבר בכרוזים מטעם ה"יודנראט"). בערב ישבנו קבוצת חברים גדולה בצוותא. למן ה-6 לחודש התגוררנו חב"י "דרור" יחד עם אנשי "השומר הצעיר", שברע זה קירב אותנו יותר משעשו שנים לקרבנו. היכרנו איש את רעהו. מתצוות שבינינו נפלו. משפטים קדומים היו כלא-היו. היינו משפחת אכלים אחת. מחברי הנהגת "השומר הצעיר" לא היו עתה בגיטו אלא אריה וילנר ומרים היינסדורף. הלומים למשמע הבשורות הרעות חזרו ב-5 לספטמבר אריה וטוסייה אלטמאן. למחרת, בבוקר, לפני שפתחו הגרמנים בגירוש החלטנו כי טוסייה צריכה לצאת מן הגיטו. הרי הכרח הוא שאחד מאתנו יזוהר. טוסייה יצאה. עתה ישבנו, עשרות השרידים שנתרכזו במילת 63, שבת-יחד. במיטבה הכינו כמה נערות ארוחת-ערב. בחורים הביאו ממרתפי-הפקר סמוכים קמח ותפוחי-אדמה. להבת-הנר הגירה נטפיה. היתה אפולולית בחדר. צללים מסורבלים זחלו על פני הקירות. שחוחי ראש ישבנו מסביב לנו. זכרה מרים היינסדורף את יוסף. קרובים היו זה לזה קרבת-נפש. היא לא בכתה. חרש, ברצות-קול, שרה:

רחוקה את, הדרד,
הוליכני, יקירתי,
גיפרד ממך על חסף,
ויתכן — לעולם.

כך נפרדה ממנו. דמומים האזנו. איש לא ניהמה. לא היה בפינו דבר כדי להרגיעה.

בעצב וכדממה אכלנו את ארוחתנו הדלה. צעירים שבינינו פרשו לחדר שני, ואנו נשארונו. תרי שחיים אנו. חייבים אנו לדעת היום מה נעשת למחרתנו. אינו זוכר מיהו שדיבר ראשונה — אריה או צביה. מרים היו הדברים, כבדים, דברים שיש עימם הכרעה. התנגדות יהודים לא עוד תהיה. אחרנו. אבד העם. אם בעוד מאות אלפים בווארשה לא עלה בידינו לארגן כוח יהודי, כלום נצליח בכך לאחר שלא שרדו אלא כמה רבבות? ההמונים לא נתנו בנו אימוננו. נשק אין, ואף לא יהיה, כנראה, בידינו. אין כוח להתחיל מבראשית. העם מושמד. כבודנו — למירמס. קבוצה קטנה זו עשויה עוד להצילו. חבת נצא למחרת היום לרחובות, נשלח אש בגיטו ונשתער על הגרמנים בסכינים. ניספה. חובה עלינו להיספות. וכבוד ישראל יוצל. ימים יבואו ויסופר: קם לה לאומה אנולה זו גער שהציל את כבודה כאשר יכול.

הוסיפו חברים ודיברו, איש איש ודברו. ורעיון אחד נשעיסם. היאוש ניצח על הרגש והרגש ציוות על המעשה.

באוירת יאוש זו מן הנמנע היה להשמיע דברים אחרים. אף-על-פי-כן לבש אחד החברים עוד ראשי; הרגשות — רגשות אמת, המסקנות — מוסעות. גדול השבר ורבת התרשות. אך המעשה שידובר בו מעשה יאוש הוא, יאבד ללא הד. הוא לא יישרע מן האויב ולו גם במעט. הנזע יכלה. כשלונות אין-ספור נחלנו עד היום ועוד ננחל. צריך להתחיל מבראשית. פעולת-החיסול באה לפי שעה אל קיצה. ייתכן שיבואו ימי הפוגת-מת, אפשר שבועות ושנא גם חודשים. כל יום הריהו בגדר זכייה. אריה צריך לחזור לצד הארי. יש לבקש קשרים חדשים. ובכסף שנשיג בגיטו נשתדל לרכוש נשק. יש להילחם עד חורמה בבני-הבליעל היהודים. אילו לא הבגידה היהודית לא היו הגרמנים משתלטים כה מהר ועל בקלה על הגיטו. אולי עוד לא אבד ניר.

היתה התרגשות רבה. הטיחו בפני החבר שמבקש הוא להגיא את המעשה האפשרי האחרון. אם לא נצא מיד לרחוב, שוב לא יהא עוד בכוחנו מחר לצאת. מקצין הוא את כנפינו. הוויכוח חם היה. האווירה להוטת. אך קימעה-קימעה נשמעו גם קולות של ישוב-הדעת. צפו הצעות לעניין. ליל גורלי היה לילת זה לשרידי האירגון היהודי הלוחם. נמנינו וגמרנו להתאזר ולחדש את הכוח היהודי המזויין. שארית-כוחנו קודש לכך. נאמץ לא ייקר. בליל זה נחתך גורל יאנואר ואפריל 1943.

הערות

1. הפלוגות הנאציות לחיסול היהודים.
2. הכיכר שבה רוכזו היהודים לגירוש.
3. אוסטרייטשה-באדן-נאך.
4. ארמיה קריובה — מיסודה של המחתרת הלונדונית.
5. האירגון היהודי הלוחם.
6. עד מלחמת-העולם — הקבוצה של שליחי הקיבוץ המאוחד ב"התלוצ"; אחר-כך — קיבוץ "דור" ומרכז התנועה במחתרת.
7. בית-הסוהר לאסירים המזוינים ברח' קווית.
8. מחוז הקרסת — במערב פולין.
9. שהביאו לקבורה את הנפטרים והנספים בגיטו.

SUMMARY

In the beginning of this issue we bring original testimony by *Abba Kovner* and *Jitzhak Zuckerman* as noted down immediately after liberation. It bears the fresh impression of their encounter with a world that never knew the real meaning of the disaster and the feelings of Jews in the days of suffering and depression. These words have been published before — in part — but to-day only the few are aware of their existence.

We have thought fit to print this testimony at the occasion of the 30th anniversary of the uprising of the ghettos.

We print the essence of the testimony by *Shmuel Ron* (*Rosenzweig*) an underground fighter from *Zagłębia*. This testimony describes in detail the period of growth of the underground in the towns of *Zagłębia* — *Będzin* — *Sosnowic*, the beginnings of the Jewish Fighting Organization in these places and attempts to realize armed resistance.

The chapters describing the underground outside the ghetto, the smuggling of Jews across the Slovakian border and the existence of clandestine Jewish cells, is of special interest. The *Zagłębia* underground had to operate in territory officially annexed to the German Reich, a fact which still further complicated the relations between Jews and Poles. The document throws light on the background of these relations and depicts many live scenes that give them reality.

In the research column we bring a paper by *Helmut Eschwege* on the activities of single Jews and of Jewish groups within the German Reich. *Eschwege*, a German-Jewish research worker, living in East Germany, has collected a wealth of material from German archives; He has used testimony and published written material to produce a substantiated and, as far as possible, broad description of Jewish resistance in Germany. Putting together the many names and activities carried out, we learn that Jews took a fair share in the German resistance movement that, on the whole, did not distinguish itself neither by its scope, its energy or its ability to act.

Eschwege sees fit to stress the anti-Nazi activities of any Jew, without regard to his political affiliation or his motivation.

As *Eschwege* is writing in East Germany he was able to unearth a great deal of information on Jews in the politically radical camp (Social-democrats and Communists), yet he does